

РИТУАЛИ ЯК МЕХАНІЗМ ЗГУРТУВАННЯ СУСПІЛЬСТВА

RITUALS AS A MECHANISM OF COMMUNITY OF SOCIETY

У статті проведено теоретичний аналіз наукових джерел щодо визначення змісту поняття «ритуали» та їх характеристик представниками наукової спільноти. Установлено, що цей термін – у полі зору етнографів, соціологів, психологів, юристів, антропологів, філософів, мовознавців, релігієзнавців, культурологів. Науковці визначають сутність і характеристики поняття «ритуали» через різноманітні наукові підходи (еволюціоністський, антиеволюціоністський, антропологічний, релігійно-філософський, функціоналістський, прагматичний, символічний структуралізм, природничо-науковий, психологічний, соціологічний, історико-релігієзнавчий, семіотичний). Більшість дослідників під ритуалом розуміють певну форму організації соціальної поведінки представників спільноти, в якій застосовується символ для збереження, повторення та трансляції основних її суспільних цінностей. Визначено, що ритуали виступають одним із механізмів згуртованості представників спільноти (етнічної, групової, вікової тощо). Вони є певними символічними й повторювальними практиками, які сприяють дотриманню певних норм, правил, принципів, які існують у цій спільноті; регулюють діяльність її членів; формують належність до неї, допомагають людині ідентифікувати себе з нею та відтворюють певні культурні смисли.

Науковцями визначено цілу низку різновидів ритуалів (національні, релігійні, побутові, особистісні, психологічні, моральні, духовні тощо), які об'єднують людей навколо певних ідей, традицій, норм, правил та сприяють їх згуртованості. На основі аналізу української обрядовості визначено місце, значення та особливості впливу ритуалів на українців. Авторами проаналізовано сучасні практики, які допомагають українцям протистояти тим викликам, які пов'язані не тільки з нашою історією, але й подіями сьогодення. На прикладах, які наведено в дослідженнях сучасних вітчизняних науковців, було визначено вплив ритуалів на національну свідомість українців, їхні моральні й духовні цінності, виховання українців у дусі підняття їх мотивації, шанування й підтримки один одного, поваги до нашої культури, особливості якої проявляються через обрядовість, ритуали, традиції, шану відомих людей, вшанування пам'яті тих, хто віддав своє життя за нас.

Ключові слова: ритуал, традиції, обряд, згуртованість, спільнота, етнос.

The article carries out a theoretical analysis of scientific sources regarding the definition of the meaning of the concept of "rituals" and their characteristics by representatives of the scientific community. It has been established that this term is in the field of view of ethnographers, sociologists, psychologists, lawyers, anthropologists, philosophers, linguists, religionists, culturalists. Scientists determine the essence and characteristics of the concept of "ritual" through various scientific approaches (evolutionist, anti-evolutionist, anthropological, religious-philosophical, functionalist, pragmatic, symbolic structuralism, natural-scientific, psychological, sociological, historical-religious, semiotic). Most researchers understand a ritual as a certain form of organization of social behavior of community representatives, in which a symbol is used to preserve, repeat and transmit its main social values.

It was determined that rituals are one of the mechanisms of community cohesion (ethnic, group, age, etc.). They are certain symbolic and repetitive practices that contribute to the observance of certain norms, rules, and principles that exist in this community; regulate the activities of its members; form belonging to it, help a person to identify with it and reproduce certain cultural meanings.

Scientists have identified a number of different types of rituals (national, religious, household, personal, psychological, moral, spiritual, etc.) that unite people around certain ideas, traditions, norms, rules and contribute to their cohesion. On the basis of the analysis of Ukrainian rituals, the place, significance and peculiarities of the influence of rituals on Ukrainians are determined.

The authors analyzed modern practices that help Ukrainians to face the challenges that are connected not only with our history, but also with the events of today. On the examples given in the studies of modern domestic scientists, the influence of rituals on the national consciousness of Ukrainians, their moral and spiritual values, was determined, educating Ukrainians in the spirit of raising their motivation, honoring and supporting each other, respect for our culture, the peculiarities of which are manifested through rituals, rituals, traditions, honoring famous people, honoring the memory of those who gave their lives for us.

Key words: ritual, traditions, ceremony, cohesion, community, ethnos.

УДК 316.77: 316.773.2

DOI <https://doi.org/10.32782/hbts.79.1.25>

Стаття поширюється на умовах ліцензії CC BY 4.0

Купчишина В.Ч.

к.пед.н., доцент,
доцент кафедри психології, педагогіки та соціально-економічних дисциплін
Національна академія Державної прикордонної служби України імені Богдана Хмельницького
ORCID ID: 0000-0003-0937-8029

Сердюк Ю.І.

к.пед.н., доцент,
старший викладач кафедри психології, педагогіки та соціально-економічних дисциплін
Національна академія Державної прикордонної служби України імені Богдана Хмельницького
ORCID ID: 0009-0005-6563-0024

Постановка проблеми. Проблема згуртованості не є новою в психології, але слід відмітити, що це поняття є доволі вживаним у різних сферах життєдіяльності особистості та спільноти загалом. За сучасних умов розвитку суспільства ті процеси, які відбуваються у світі (глобалізація та динамічні соціокультурні зміни, воєнні конфлікти тощо), спричиняють зростання потреби в механізмах, які сприяють збереженню групової (етнічної) ідентичності та згуртованості всіх представників того чи іншого народу. Одним із таких механізмів учені

визначають ритуали. Ритуали виступають певними символічними й повторювальними практиками, які регулюють діяльність членів тієї чи іншої етнічної спільноти, формують почуття належності до певного етносу та відтворюють певні культурні смисли.

Незважаючи на значну кількість наукових праць, в яких вчені вивчають зміст та особливості ритуалів, їх місце і значення в житті особистості та суспільства, залишається недостатньо вивченим питання щодо того, як ритуали пов'язані зі згуртованістю

народу, як впливають на міжособистісну та міжетнічну взаємодію, які механізми вони активують і яке мають значення для суспільства загалом.

Натепер ритуали більшістю людей сприймаються як пережиток минулого, формальність, явище, яке не має реального впливу на суспільні процеси. Тому, на наш погляд, важливим буде визначити, яким чином ритуали функціонують у нашому суспільстві, сприяють згуртованості українців та впливають на їх свідомість.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Проблемні питання, які стосуються ритуалу, представлено в наукових розвідках як вітчизняних (А. Байбурін, Г. Волкова, Л. Гордін, В. Дудченко, Ю. Лотман, М. Нечипоренко, Г. Нівня, А. Овчинникова, А. Рябов, М. Серебро, К. Червенья та ін.), так і зарубіжних учених (П. Бергер, П. Бурд'є, А. Ван Геннеп, М. Вебер, К. Гірц, І. Гофман, Е. Дюркгейм, М. Еліаде, І. Кант, Р. Коллінз, Конфуцій, К. Леві-Строс, Б. Малиновський, Дж. Мід, М. Мосс, Платон, А. Радкліф-Браун, У. Робертсон-Сміт, В. Тернер, Дж. Фрейзер та ін.). Більшість із дослідників, вивчаючи це питання, звертаються до антропологічних і етнографічних теорій, в яких найбільш широко розкривається не тільки його зміст, але і його особливості, різновиди та значення й для особистості, й для суспільства.

Постановка завдання. Метою статті є визначення місця та значення ритуалів у формуванні та підтримці згуртованості народу в сучасних умовах, аналіз механізмів їх соціального впливу та визначення трансформації ритуальних практик в умовах соціокультурних змін українського суспільства.

Виклад основного матеріалу дослідження. Вчені зазначають, що до числа значних проблем у сучасному гуманітарному знанні найчастіше відносять питання про розвиток суспільства, соціальні зміни та фактори, які їх спричиняють. Ці зміни суттєво впливають на поведінку представників суспільства, що певним чином відображається в сучасних суспільних поглядах на те, як правильно діяти за тих чи інших обставин. Із цього приводу М. Абисова акцентує увагу на тому, що значна кількість соціальних контактів та їх постійні трансформації спричиняють пошук нових стратегій / практик, щоб задовільнити наявний попит. Значне місце в цьому процесі віднесено ритуалам, за допомогою яких можна розв'язати цілу низку проблем у суспільстві [1, с. 35].

Щодо змісту самого поняття «ритуал», то аналіз наукової літератури засвідчив про різноманітні наукові погляди вчених. Так, наприклад, учені І. Віктор та Ю. Гарилук визначають ритуал як певну моделюючу структуру свідомості індивіда і «як ефективний механізм узгодження культурних моделей поведінки в міжкультурній комунікації». Вчені розглядали ритуал за трьома напрямками: міфопоетичний (ритуал вивчався як уточнення міфу), функціоналізм та кроскультурний, традиціоналізм (коли ритуал відповідає змісту наявної традиції) [2, с. 187–190].

Про різноманітність поглядів на сутність і зміст терміна «ритуали» зазначає М. Абисова і констатує про відповідні наслідки цих розбіжностей. Зокрема, у дослідженні вчена відмічає, що, на думку дослідників, ритуал виступає «як образ творіння, що репрезентує творіння Космосу з Хаосу, а справжнім ритуалом у цьому сенсі є лише стародавні космогонічні ритуали» (М. Еліаде, М. Евзлін, В. Топоров); ритуал як звичка, яка супроводжується ритуальними процедурами (К. Рів'єр); ритуал як ритуальний аспект, який характеризується етико-інформаційною стороною практично будь-якої дії (Е. Лич). Дослідниця, зі свого боку, зауважує, що слід визначитись, що розуміють учені під поняттям «ритуалізація», і наводить своє бачення сутності визначеного поняття. Вона констатує, що слід звернути увагу і на такі поняття, як «звичка», «традиції», «обряд», котрі тісно взаємопов'язані з поняттям «ритуал». Відповідно до цього М. Абисова визначає зміст означеного вище поняття як певну форму організації соціальної поведінки представників спільноти, в якій застосовується символ для збереження, повторення та трансляції основних суспільних цінностей. Ця форма спроможна «трансформуватися з метою створення оптимальних умов для існування і функціонування соціальних структур». Сам зміст ритуалу містить елементи стереотипізації поведінки представників суспільства, що сприяє його розвитку й збереженню наявних традицій та обрядів [1, с. 36].

У дослідженнях значної кількості науковців указано, що в психологічній науці для вивчення ритуалів виокремлено різноманітні теоретико-методологічні підходи, які можна поділити на дві групи: класичні (Е. Дюркгейм, А. Ван Геннеп, В. Тернер) і сучасні підходи (символічний інтеракціонізм, когнітивна антропологія тощо). Більш детально про них йдеться в наукових дослідженнях М. Карамана, Е. Мельник, Г. Нівні та ін. Розглянемо деякі з них.

У дослідженні Г. Нівні зазначено, що проблеми ритуалів є досить широко досліджуваними представниками різних наукових сфер (антропології, етнографії, соціології, психології, філософії, мовознавства тощо). Зміст ритуалів набуває забарвлення відповідно до розвитку суспільства та тих подій, які в ньому відбуваються. Вчена відмічає, що систематичне вивчення й дослідження ритуалу розпочалося в середині XIX століття, й характеризує певні напрями, які переважали в той чи інший історичний період. Г. Нівня проводить аналіз наукових поглядів представників того чи іншого наукового підходів (еволюціоністського, антиеволюціоністського, антропологічного, релігійно-філософського, функціоналістського, прагматичного, символічного структуралізму, природничо-наукового, психологічного, соціологічного, історико-релігійнознавчого, семіотичного тощо). На нашу думку, це дослідження є досить змістовним і цікавим історичним екскурсом в історію виникнення й роз-

виту ритуалів як символічної форми соціального спілкування в суспільстві [7, с. 23–39].

У дослідженні М. Карамана проведено аналіз наукових підходів до визначення змісту зазначеного нами феномену і констатовано, що ритуали мають доволі глибоке історичне коріння. Своєю історією вони розкривають життєдіяльність представників того чи іншого етносу і характеризують норми, правила, й устрій наявного суспільства. У дослідженні ритуали пов'язані із правовою сферою, але це не зменшує їх значення для тематики нашого дослідження. Розкриваючи зміст ритуальних технік у правовій сфері, ми також дізнаємося про життя людей, їх моральний й духовний розвиток та вплив ритуалів на їх згуртованість. М. Караманом проведено комплексний аналіз вивчення ритуалів через огляд цілої низки концепцій (антропологічної, соціологічної, психологічної, культурологічної, етологічної), визначено їх значення й місце на різних історичних етапах людства. Посилаючись на погляди іноземних антропологів (наприклад, А. Ван Геннепа), учений досліджує ритуали-переходи та три їх стадії (відділення, перехід і включення). У дослідженні також обґрунтовано взаємозв'язок ритуалу із соціальною пам'яттю представників народу. У підсумку М. Караман зазначає, що «ритуали збігаються з ритмами історичних подій і за допомогою цього зміни відображаються у свідомості», своїм корінням вони сягають у далеке минуле [4].

Заслуговує на увагу дослідження Е. Мельник, в якому ритуал розглядається як естетичний компонент соціально-культурної діяльності особистості. Авторка акцентує увагу на тому, що ритуал дуже часто пов'язаний з певними правилами, нормами, моральністю та духовністю членів суспільства. Дослідниця проводить аналіз наукових поглядів стосовно сутності самого поняття «ритуал», і з посиланням на визначення А. Гусейнова констатує, що «ритуал був основою, найяскравішою формою суспільного буття людини й головним утіленням людської здатності до діяльності, потреби в ній. Він був складною символічною поведінкою, що відображає життєві абсолюти». Авторкою дослідження визначено значення та місце ритуалів у духовному розвитку особистості та суспільства загалом. Цікавими є приклади духовного розвитку людини, які пов'язані з вихованням та ритуалами, які виникали. Е. Мельник також відмічає той факт, що ритуали впливають на згуртованість спільноти і наводить приклади наукових поглядів зарубіжних учених щодо цього. У зміст самого поняття «ритуал» дослідниця включає естетичний складник діяльності особи, в якій «відбувається естетизація людських відносин, регуляція аксіосфери» [5].

Цікавим є посібник І. Терешко та В. Гончарук, в якому розкрито особливості українських ритуалів, обрядовості, які також допомагають згуртовувати представників української спільноти довкола наших національних культурних традицій. Завдяки

цій праці можна формувати правильне уявлення про українську культуру (матеріальну та духовну), виховувати й розвивати внутрішню культуру представників нашої нації та знайомити інші народи з нею, розвивати національну свідомість, почуття патріотизму, повагу до нашої історії та обрядовості. Автори підручника аналізують погляди українських учених різних століть, що дає змогу заглибитись у нашу історію та інакше її сприймати. Один із розділів присвячено духовній культурі українського народу, у ньому розкрито особливості обрядовості (пологової, весільної, поховальної, календарної, природної, святкової [8, с. 4; 71–89; 202–260].

Слід відмітити, що питання обрядовості також знаходиться в полі зору представників наукової спільноти всього світу (В. Бакіров, В. Баллер, В. Давидович, Н. Денисюк, М. Еліаде, Є. Ільєнков, С. Кримської, К. Леві-Строс, В. Мазепа, В. Малахов, Бр. Маліновський, М. Парнюк, В. Плахов, І. Суханов, В. Табачківський, М. Тарасенко, Е. Тейлор, Д. Угринович, О. Уледов та ін.). У дослідженні Т. Свідло та М. Сторожик висвітлено ритуал у культурному вимірі. Автори через аналіз наукових поглядів видатних людей розкривають зміст обрядовості та ритуалу як його різновиду (з латинської ритуал означає «обряд»). При цьому дослідники констатують, що це не тотожні поняття і їх слід розрізняти. У дослідженні через твори Г. Сквороди деталізуються особливості використання символів та емблем у ритуалах. Автори відмічають, що всі вони тісно пов'язані з формами суспільної свідомості та системою суспільних відносин. Обряди й ритуали виступають важливими механізмами формування нормативної поведінки членів суспільства, але самі по собі вони не є традиціями чи звичаями, як констатують учені, а стають ними після багаторазового повторення, утвердження й закріплення в громадській думці [9].

Слід відмітити, що більшість учених переконані, і ми поділяємо їх погляди, що ритуали значною мірою впливають на суспільство і виступають соціальним механізмом згуртованості його представників.

Із цього приводу Л. Гордін констатує, що людина як соціальна одиниця для задоволення власних потреб вступає в соціальні контакти / відносини, що слугують головним елементом соціального зв'язку, який сприяє стійкості й згуртованості членів суспільства. Цей тип зв'язку підкріплюється соціальними нормами, які прийняті в спільноті й відображають певні чинні правила, мотиви, мету, обов'язки, оцінку дій представників спільноти. Усі ці соціальні елементи мають прояви в таких соціальних процедурах, як звичаї, ритуали, етикет, мораль, право, дипломатичний протокол тощо [3, с. 80–81]. У дослідженні автор конкретизує зміст понять (звичаї, традиції, обряди), які, на думку деяких людей, співзвучні з поняттям «ритуал». Ритуал Л. Гордін трактує як «те, що підкоряється порядку». Поряд із цим у дослідженні наведено й інші трактування змісту означеного нами терміна.

У підсумку вчений констатує, що ритуал відіграє в житті й розвитку будь-якого суспільства значну роль, як «традиційно створений метод соціального виховання індивідів, залучення їх до колективних норм життя». Тому з упевненістю можна говорити про те, що ритуал виступає соціальним механізмом згуртованості членів спільноти, який містить певні правові норми, моральні уявлення членів спільноти, елементи їх раціональної поведінки та свідомості. Завдяки системі ритуалізованої поведінки представники спільноти відтворюють сакралізований порядок речей, які були визначені як підґрунтя традиційних культур. Л. Гордін наголошує, що за сучасних умов ритуал набуває нового забарвлення й значення, змісту й форми, відображаючи і зміни в розвитку людини, які відповідають її актуальним потребам [3, с. 83–86].

Щодо значення ритуалу для згуртування спільноти М. Караман також довів, що здійснений ним аналіз ритуалів та різних різновидів регулятивної практики засвідчив, що ритуалізація сприяє формуванню й забезпеченню існування цінностей, їх розумінню, осмисленню, інтерпретації, які пов'язані з чинними в спільноті нормами, правилами, принципами. Завдяки ритуалу представники спільноти спроможні ідентифікувати себе як члена цієї спільноти, а ритуальні церемонії сприяють їх включенню в цю спільноту. Сам ритуал, на думку вченого, реалізується шляхом вольової дії представників спільноти та розмежовує види діяльності й відповідні норми від інших життєвих моментів. У дослідженні М. Караман проводить аналіз співвідношення ритуалу з нормами регулювання, а саме – соціального й правового, відмічає, що ритуали формують ідентичність людини, сприяють соціальному оцінюванню (схваленню чи невдоволенню), мають сильний вплив на поведінку індивіда, тому виступають соціальним контролером та її регулятором [4].

Подібних поглядів дотримується й Л. Гордін, який констатує, що ритуали сприяють оновленню сприймання навколишнього світу людиною, її семіотизації та закріпленню змін, на які спрямовано ритуал. Учений відмічає, що завдяки ритуалу людина може побачити ті речі / явища, на які вона не звертала особливої уваги в повсякденному житті, за звичних для неї обставин. Людина в ритуалі значно відрізняється від людини в повсякденному житті, адже завдяки ритуалу вона може реалізувати власні духовні прагнення, і ритуал спроможний упорядкувати соціальну взаємодію людей загалом [3, с. 83–86].

Отже, можна зазначити, що ритуали як соціальний механізм згуртованості спільноти: визначаються через їх символічність, емоційний резонанс і колективні переживання; відтворення норм, цінностей, правил; виступають як інструмент соціальної інтеграції представників спільноти; їх типологія та вплив є суттєвим для єдності представників спільноти.

У дослідженнях учених зазначено, що ритуали бувають дуже різні, їх визначають за різними

ознаками: культурними, релігійними, соціальними, середовищними та особистісними звичками. До основних різновидів ритуалів відносять: релігійні (молитви, хрещення, вінчання, паломництво, богослужіння, літургії, у деяких традиціях – жертвоприношення); обрядові (традиційні), які пов'язані з культурними традиціями народу (весільні, похоронні обряди, обряди посвяти, сезонні традиції – колядування, Купала, Зелені свята тощо); життєві (перехідні) ритуали (народження, повноліття, вступ у шлюб, смерть); соціальні ритуали, які регулюють взаємовідносини в суспільстві (привітання, прощання, тости, урочистості, нагородження); побутові / особистісні ритуали (ритуали перед сном, ранкові, «ритуали на удачу», поцілунки під час зустрічі чи прощання тощо); магічні та окультні ритуали (виклик духів, очищення, захисні ритуали); ритуали в мистецтві та культурі (театральні традиції, ритуал у спорті (вихід на поле); вітання суперника, суддів; «командні обряди»; ритуали творчих спільнот, наприклад, розбиття тарілки перед початком зйомок фільму); політичні та державні ритуали (інавгурація, військові паради; державні церемонії тощо); комеморативні ритуали (це ритуали пам'яті, дії, які спрямовані на вшанування минулого, збереження колективної пам'яті та переосмислення важливих історичних подій чи людей, наприклад, пам'ятні дати, вшанування загиблих, хвилини мовчання, покладання квітів до пам'ятників, поминки, відтворення історичних подій (реконструкцій) тощо. Основними їх ознаками є пам'ятання, символічність, колективність, регулярність).

Актуальним є дослідження М. Мицюк, в якому авторка через сучасні форми фольклорної героїки аналізує ритуалізовані тексти українського морського піхотинця. Ці тексти (клятви, гасла, поминання полеглих побратимів) є особливим і важливим інструментом у формуванні й передачі військових цінностей та норм. Метою дослідження був аналіз ролі й значення зазначених текстів у формуванні суспільної й колективної ідентичності та патріотизму у військовому середовищі; підтримання військових традицій та відображення нових викликів і реалій російсько-української війни. Ці тексти виступають важливим компонентом поєднання традицій та сучасності. Збереження цих традицій сприяє: зміцненню зв'язку між поколіннями українських військових; формуванню й підтримці бойового духу військовослужбовців і суспільства загалом; формуванню та розвитку колективної ідентичності, патріотизму та бойової мотивації, – констатує М. Мицюк [6, с. 65–72].

Про військові традиції та ритуали йдеться в дослідженні Л. Сидоренко. Учена розкриває зміст і значення військових традицій та ритуалів для військових, сучасної молоді й молодого покоління. До військових ритуалів можна віднести: урочисте складання військової присяги; вшанування полеглих воїнів хвилиною мовчання; підняття Державного Прапора та виконання національ-

ного гімну тощо. Знання про ці ритуали, історію їх виникнення допомагають підтримувати свідомість наших громадян, бойовий дух наших військових. Також важливим є виховання сучасної молоді на цих засадах і формування в них почуття патріотизму, моральності, підтримки та згуртованості всього українського суспільства [10, с. 144–152].

Висновки. Отже, спостерігаючи за життям українців, ми можемо з впевненістю сказати, що в українського народу існують ритуали, які розкривають наші історичні, культурні, побутові та інші особливості. Слід також відмітити, що кожна країна має свої ритуали, але наша увага більше була спрямована на наші вітчизняні ритуали. Натепер зі сумом можна зазначити, що збільшилась кількість комеморативних ритуалів, які пов'язані з пам'яттю про загиблих українців, тих, хто віддав своє життя за нашу свободу і незалежність нашої держави. Події, які відбуваються в країні, згуртували весь український народ для того, щоб разом долати ненаситного ворога та протистояти йому. Такі ритуали, як хвилина мовчання, вшанування наших героїв, покладання квітів, вітання наших захисників, подарунки дітям-сиротам до Дня Святого Миколая, відвідування захисників у лікарнях, турбота про ветеранів й ветеранок, людей похилого віку та інші ритуали, допомагають краще осмислити їх значення для кожного громадянина суспільства та ідентифікувати себе з іншими його представниками.

Перспективами подальших досліджень є дослідження впливу традицій на розвиток національної свідомості представників спільноти.

ЛІТЕРАТУРА:

1. Абисова М.А. Ритуал переходу як фактор соціокультурної динаміки у контексті сучасного суспільства. *Вісник НАУ. Серія: Філософія. Культурологія*. 2019. № 1 (29). С. 35–40.
2. Віктор І., Гарилук Ю. Філософсько-антропологічна роль ритуалів у сучасній українській культурі. *Сучасні тенденції розвитку освіти й науки : проблеми та перспективи : збірник наукових праць. Серія: Філософські науки*. 2019. Вип. 5. С. 187–190.
3. Гордін Л.Я. Обрядово-традиційна діяльність як соціальний механізм упорядкування людських стосунків. *Гуманітарний часопис*. 2013. № 4. С. 81–88.
4. Караман М.В. Ритуали в правовій сфері: загальнотеоретичне та порівняльно-правове дослідження : дис. ... доктора філософії за спеціальністю 081 ; Національний університет «Одеська юридична академія». Одеса, 2021. 208 с.
5. Мельник Е.А. Ритуал як естетичний компонент соціально-культурної діяльності. *Культура України : Теорія та історія культури*. 2012. Вип. 37. URL: https://ic.ac.kharkov.ua/nauk_rob/nauk_vid/rio_old_2017/ku/kultura37/19.pdf (дата звернення: 17.11.2025).
6. Мицюк М. Ритуалізовані тексти морського піхотинця України як сучасні форми фольклорної героїки. *Folia Philologica*. 2024. № 8. Р. 65–72. DOI: <https://doi.org/10.17721/fovia.philologica/2024/8/8>.
7. Нівня Г.О. Ритуал як символічна форма соціальної комунікації : дис. ... к. філос. н. 09.00.03 ; Державний заклад «Південноукраїнський національний педагогічний університет імені К. Д. Ушинського». Одеса, 2018. 243 с.
8. Основи народознавства : навчальний посібник / укл. І.І. Терешко, В. Гончарук. 2-ге вид. Умань : Видавничо-поліграфічний центр «Візаві» (Видавець «Сочінський»), 2014. 347 с.
9. Свідло Т.М., Сторожик М.І. Ритуал як культурний феномен у традиційному та інноваційних аспектах. URL: <https://ela.kpi.ua/server/api/core/bitstreams/b833cacc-335f-4ccb-9a18-6bd0839492c8/content> (дата звернення: 18.11.2025).
10. Сидоренко Л. Особливості військово-історичних традицій у Збройних Силах України. *Військово-історичний меридіан : електронний науковий фаховий журнал*. 2020. № 27. С. 144–152.

Стаття надійшла у редакцію: 29.10.2025

Стаття прийнята: 14.11.2025

Опубліковано: 22.12.2025